

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران

(سده‌های دهم و یازدهم هجری)

دکتر فروغ پارسا

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۳۹۳

سرشناسه: پارسا، فروغ، ۱۳۳۸ -
عنوان و نام پدیدآور: تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران (سده‌های دهم و یازدهم هجری) / فروغ پارسا.
مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری: ۴۲۶ ص.
فروست: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی: ۴۵.
شابک: 978-964-426-709-3
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
یادداشت: نمایه.
یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۵۰] - ۳۷۳: همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع: تفسیر -- تاریخ
موضوع: تفاسیر شیعه -- تاریخ
موضوع: ایران -- تاریخ -- قرن ۱۰ - ۱۱ ق.
شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رده بندی کنگره: ۱۳۹۲ ت۷/پ۱۶/پ۹۲ BP
رده بندی دیویی: ۲۹۷/۱۹
شماره کتابشناسی ملی: ۳۳۳۴۸۶۳

تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران

(سده‌های دهم و یازدهم هجری)

مؤلف: دکتر فروغ پارسا
ویراستار: علیرضا پلاسید
ناشر: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیر نشر: ناصر زعفرانچی
ناظر چاپ: مجید اسماعیلی‌زارع
اجرای جلد و نسخه‌پرداز: فرزانه صادقیان
آماده سازی: عرفان بهاردوست
حروف‌نگار و صفحه‌آرا: زینب جهانیان کفّاش
طراح روی جلد: عین... آزموده
چاپ اول: ۱۳۹۳
تیراژ: ۵۰۰ نسخه
چاپ و صحافی: الغدير
ردیف انتشار: ۹۲-۴۵

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

ISBN 978-964-426-709-3

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۴۲۶-۷۰۹-۳

نشانی: تهران، صندوق پستی: ۱۴۱۵۵-۶۴۱۹، تلفن: ۸۸۰۴۶۸۹۱-۳، فاکس: ۸۸۰۳۶۳۱۷

فهرست مطالب

۱	درآمد
۷	مقدمه
۸	چیستی تفسیر
۸	معنای لغوی تفسیر
۹	معنای اصطلاحی تفسیر
۱۱	تاریخچه علم تفسیر
۱۳	روش‌ها و گرایش‌های تفسیری
۱۴	الف) تفسیر نقلی (تفسیر به مأثور)
۱۵	ب) تفسیر عقلی (اجتهادی)
۱۷	چیستی شیعه - شیعی
۱۷	معنای لغوی شیعه
۱۹	معنای اصطلاحی شیعه
۲۱	زیدیان
۲۱	اسماعیلیان
۲۲	شیعیان دوازده امامی
۲۲	تفاسیر شیعی

۲۵	بخش اول: دوران پیدایی و شکل‌گیری صفویان
۲۷	فصل اول: اوضاع سیاسی - تاریخی
۲۷	روزگار شاه اسماعیل یکم
۲۹	روزگار شاه طهماسب یکم
۳۰	روزگار شاه اسماعیل دوم و شاه محمد خدابنده
۳۲	فصل دوم: اوضاع فرهنگی - مذهبی
۳۲	تشیع پیش از حکومت صفویان
۳۷	شاه اسماعیل یکم و مذهب تشیع
۳۹	طریقت صفویه و سلطنت صفویان
۴۵	سازمان و تشکیلات طریقت صفوی
۴۸	قزلباشان
۵۰	باورهای مذهبی و فرهنگی قزلباش‌ها
۵۷	شاه طهماسب یکم و مشروعیت سلطنت
۵۹	اوضاع مذهبی در دوران شاه اسماعیل دوم و شاه محمد خدابنده
۵۹	صفویان و مهاجرت علمای عاملی
۶۲	مکتب فکری فقیهان عاملی
۶۳	محقق کرکی
۶۶	کرکی و مهاجرت به ایران
۶۷	کرکی و نظریه مشروعیت صفویان
۶۸	کرکی و اقتدار فقیهان
۶۹	کرکی و ساختار نهاد دینی
۷۳	نامداران و طرفداران مکتب
۷۵	دیدگاه‌های نظری مکتب فقه‌های عاملی

فهرست مطالب ز

فصل سوم: تفاسیر شیعی دوران پیدایی و شکل‌گیری صفویان	۸۱
تحفه الفتی فی تفسیر سوره هل اتی نوشته‌ی غیاث‌الدین منصور دشتکی	۸۳
خاستگاه اندیشه و مبانی فکری دشتکی	۸۴
مناصب و مقامات سیاسی دشتکی	۸۴
آثار	۸۶
رساله‌های تفسیری دشتکی	۸۷
تفسیر الهی نوشته‌ی مولی کمال‌الدین الهی	۸۸
اساتید و آثار	۸۸
خاستگاه‌های اندیشه و مبانی فکری	۸۹
وفات	۹۰
تفسیر الهی	۹۱
تفسیر ترجمه الخواص نوشته‌ی علی بن حسن زواره‌ای	۹۱
اساتید	۹۱
شاگردان	۹۲
آثار	۹۲
تفسیر ترجمه الخواص	۹۳
نمونه‌ای از نثر تفسیر زواری	۹۳
نسخ خطی و چاپی تفسیر زواری	۹۴
تفسیر منهج‌الصادقین نوشته‌ی مولی فتح‌الله کاشانی	۹۴
اساتید	۹۵
شاگردان	۹۶
آثار	۹۶
خاستگاه‌های اندیشه و مبانی فکری مولی فتح‌الله	۹۷
وفات	۹۸

ح تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران

منهج الصادقین فی الزام المخالفین.....	۹۹
انگیزه‌ی تألیف تفسیر منهج الصادقین.....	۹۹
ساختار تفسیر منهج الصادقین.....	۱۰۰
ساختار تفسیر.....	۱۰۲
روش‌شناسی تفسیر منهج.....	۱۰۲
دیدگاه‌های فقهی.....	۱۰۵
دیدگاه‌های کلامی مولی فتح‌الله.....	۱۰۷
توحید.....	۱۰۷
نبوت.....	۱۰۸
عصمت.....	۱۰۹
امامت.....	۱۰۹
امامت علی(ع) و فرزندانش.....	۱۰۹
انتظار ظهور مهدی و منجی عالم.....	۱۱۱
معاد.....	۱۱۱
شفاعت.....	۱۱۲
دیدن خداوند.....	۱۱۳
خلاصه المنهج.....	۱۱۳
زبدہ التفاسیر.....	۱۱۴
ساختار کلی تفسیر.....	۱۱۵
تفسیر شاهی نوشته‌ی امیر ابوالفتح بن مخدوم عربشاهی.....	۱۱۶
اساتید.....	۱۱۷
وفات.....	۱۱۷
تفسیر شاهی.....	۱۱۸
انگیزه‌ی تألیف تفسیر شاهی.....	۱۱۸

فهرست مطالب ط

۱۱۹.....	ساختار تفسیر شاهی
۱۲۰.....	رسائل شهید ثانی
۱۲۰.....	شهید ثانی
۱۲۱.....	اساتید
۱۲۳.....	آثار
۱۲۳.....	خاستگاه‌های اندیشه و مبانی فکری شهید ثانی
۱۲۴.....	شهادت
۱۲۴.....	رساله‌ی تفسیری شهید ثانی
۱۲۵.....	زبدہ البیان فی احکام القرآن نوشته‌ی مقدس اردبیلی
۱۲۶.....	اساتید
۱۲۷.....	آثار
۱۲۷.....	خاستگاه‌های اندیشه و مبانی فکری مقدس اردبیلی
۱۳۱.....	زبدہ البیان فی احکام القرآن
۱۳۲.....	انگیزه‌ی تألیف
۱۳۲.....	ساختار تفسیر
۱۳۳.....	روش‌شناسی تفسیر
۱۳۴.....	اسباب نزول
۱۳۵.....	تبیین ناسخ و منسوخ
۱۳۵.....	دیدگاه‌های کلامی
۱۳۶.....	توحید
۱۳۶.....	نبوت
۱۳۷.....	امامت
۱۳۸.....	معاد
۱۳۹.....	دیدگاه‌های فقهی

ی تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران

۱۴۰.....	عدم وجوب طهارت برای لمس قرآن.....
۱۴۱.....	عدم نجاست شراب.....
۱۴۲.....	حکم غسل جنابت در ماه رمضان.....
۱۴۲.....	کفایت غسل از وضو.....
۱۴۳.....	حکم مرتد فطری.....
۱۴۴.....	عدالت امام جماعت.....
۱۴۴.....	بلند و آهسته قرائت کردن نمازها.....
۱۴۵.....	خمس و مصارف آن.....
۱۵۰.....	حکم پوشش زنان.....
۱۵۱.....	نوحه خوانی و اذان گفتن زنان.....
۱۵۱.....	قضاوت زنان.....
۱۵۲.....	شهادت زنان.....

بخش دوم: دوران رشد و شکوفایی (۹۹۶-۱۰۳۸هـ)..... ۱۵۳

۱۵۵.....	فصل اول: اوضاع سیاسی- فرهنگی دوران شاه عباس
۱۵۵.....	الف) اوضاع سیاسی.....
۱۵۷.....	ب) اوضاع فرهنگی- مذهبی.....
۱۵۷.....	مبانی مشروعیت شاه عباس.....
۱۵۸.....	دیدگاه‌های مذهبی شاه عباس.....
۱۵۸.....	اهتمام به انجام فرائض دینی.....
۱۵۹.....	اهتمام به زیارت و آبادانی عتبات مقدسه.....
۱۵۹.....	تسامح درباره‌ی اقلیت‌های مذهبی.....
۱۶۰.....	عدم مخالفت با اهل تسنن.....

فهرست مطالب ک

۱۶۰	شاه عباس و نهاد دینی.....
۱۶۲	مکتب فلاسفه و حکما (مکتب اصفهان).....
۱۶۴	شیخ بهائی.....
۱۶۴	میرداماد.....
۱۶۵	میرفندرسکی.....
۱۶۶	ملاصدرا.....
۱۶۶	ویژگی‌های فکری حکیمان مکتب اصفهان.....
۱۶۷	عقل‌گرایی و خردورزی.....
۱۶۷	تلفیق فلسفه و دین.....
۱۶۸	گرایش‌های عرفانی و صوفیانه.....
۱۶۸	عدم تعصب در مخالفت با اهل تسنن.....
۱۶۸	تعارض با فقیهان ظاهرگرا.....
۱۷۰	فصل دوم: تفاسیر شیعی دوران شاه عباس
۱۷۱	تفسیر العروه الوثقی.....
۱۷۱	شیخ بهائی.....
۱۷۲	اساتید.....
۱۷۳	شاگردان.....
۱۷۳	آثار.....
۱۷۴	مناصب و مقامات.....
۱۷۵	آثار معماری و عمرانی.....
۱۷۵	وفات.....
۱۷۶	گرایش‌های عرفانی و صوفیانه‌ی شیخ بهائی.....
۱۷۹	میرداماد.....
۱۸۰	استادان.....

ل تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران

۱۸۰	شاگردان
۱۸۰	آثار
۱۸۱	وفات
۱۸۱	دیدگاه‌های فلسفی
۱۸۲	اصالت ماهیت
۱۸۳	حدوث دهری
۱۸۵	مراتب نظام بدء و عود
۱۸۷	میرداماد و تفسیر قرآن کریم
۱۸۸	تأویل و تمثیل در قرآن کریم
۱۸۸	سدره المنتهی
۱۸۹	تفسیر آیه‌ی امانت الهی
۱۹۱	تفسیر القرآن الکریم
۱۹۲	اساتید
۱۹۲	دوران ریاضت‌های نفسی و انزوا
۱۹۳	آثار
۱۹۳	خاستگاه‌های فکری و مبانی اندیشه
۱۹۵	مناصب و مقامات
۱۹۶	آثار تفسیری
۱۹۶	انگیزه‌ی تفسیر
۱۹۷	ساختار تفسیر
۱۹۷	فهم قرآن
۱۹۹	حقیقت و مجاز
۲۰۰	روش‌شناسی
۲۰۲	دیدگاه‌های فقهی

فهرست مطالب م

۲۰۴.....	دیدگاه‌های فلسفی.....
۲۰۵.....	اصالت وجود.....
۲۱۰.....	اشتراک معنوی و مراتب تشکیکی وجود.....
۲۱۲.....	حرکت جوهری.....
۲۱۶.....	دیدگاه‌های عرفانی.....
۲۲۱.....	دیدگاه‌های کلامی.....
۲۲۲.....	توحید.....
۲۲۵.....	نبوت.....
۲۲۶.....	عصمت پیامبران.....
۲۲۷.....	معاد.....
۲۲۸.....	معاد جسمانی.....
۲۳۴.....	جاودانگی در آتش و خلاصی از آن.....
۲۳۷.....	دیدن خداوند.....
۲۳۸.....	ملاقات با خدا.....
۲۳۹.....	شفاعت.....

بخش سوم: دوران ثبات و آرامش صفویان..... ۲۴۲

فصل اول: اوضاع تاریخی- سیاسی..... ۲۴۳

شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ هـ)..... ۲۴۳

شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ هـ)..... ۲۴۵

شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ هـ)..... ۲۴۶

فصل دوم: اوضاع فرهنگی - مذهبی..... ۲۴۸

مبانی مشروعیت پادشاهان..... ۲۴۸

ن تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران

- ۲۵۱..... دیدگاه‌های مذهبی پادشاهان این دوران
- ۲۵۱..... اهتمام به زیارت و آبادانی عتبات مقدسه
- ۲۵۱..... اهتمام به انجام فرایض دینی و مبارزه با مناهای شرعی
- ۲۵۲..... وضعیت اقلیت‌های دینی
- ۲۵۴..... مناسبات پادشاهان و نهاد دینی
- ۲۵۶..... آرامش سیاسی، رشد و توسعه‌ی علمی
- ۲۵۷..... مکتب اخبارگری
- ۲۶۱..... محمد امین استرآبادی
- ۲۶۲..... اساتید
- ۲۶۲..... آثار
- ۲۶۲..... استرآبادی و مخالفت با اجتهاد
- ۲۶۴..... استرآبادی و ظاهر قرآن و حدیث
- ۲۶۵..... استرآبادی و فلسفه
- ۲۶۵..... استرآبادی و اقتدار فقیهان
- ۲۶۶..... نامداران و طرفداران مکتب اخباری‌گری
- ۲۶۶..... فاضل تونی
- ۲۶۷..... شیخ حسین کرکی
- ۲۶۷..... خلیل قزوینی (۱۰۰۱-۱۰۸۹هـ)
- ۲۶۸..... محمد طاهر قمی
- ۲۶۹..... حرّ عاملی
- ۲۷۰..... علامه‌ی مجلسی
- ۲۷۲..... دیدگاه‌های نظری مکتب اخباری‌گری
- ۲۷۲..... مخالفت با اجتهاد و به‌کارگیری اصول فقه در استنباط حکم
- ۲۷۳..... مخالفت با تقلید

فهرست مطالب س

۲۷۳	جایز بودن تقلید از میّت
۲۷۴	لزوم کسب یقین در استنباط حکم
۲۷۴	اعتبار و صحت همه‌ی روایات شیعه
۲۷۵	عدم حجیت ظاهر قرآن در احکام
۲۷۵	مخالفت با اهل سنت و اقلیت‌های دینی
۲۷۷	مبارزه با مناهای شرعی و فساد
۲۷۸	اعتقاد به واجب بودن نماز جمعه
۲۷۸	مخالفت با حکمت و فلسفه و تصوف
۲۸۰	فصل سوم: تفاسیر شیعی دوران ثبات و آرامش صفویان
۲۸۱	تفسیر صافی
۲۸۲	اساتید
۲۸۳	آثار
۲۸۴	خاستگاه‌های اندیشه و مبانی فکری
۲۸۷	مناصب و مقامات دیوانی
۲۹۰	وفات
۲۹۰	الصافی فی تفسیر القرآن
۲۹۰	انگیزه تألیف تفسیر صافی
۲۹۱	ساختار تفسیر صافی
۲۹۴	روش‌شناسی تفسیر صافی
۲۹۶	نسخ در قرآن
۲۹۶	بیان اسباب نزول آیات
۲۹۷	حقیقت و مجاز در قرآن
۳۰۰	دیدگاه‌های فلسفی و عرفانی فیض
۳۰۷	دیدگاه‌های فقهی فیض

ع تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران

۳۰۹.....	دیدگاه‌های کلامی.....
۳۰۹.....	توحید.....
۳۱۱.....	نبوت.....
۳۱۵.....	امامت.....
۳۲۵.....	معاد.....
۳۲۷.....	معاد جسمانی.....
۳۲۹.....	ثواب و جزای عمل.....
۳۲۹.....	عدم جاودانگی عذاب در آتش.....
۳۳۰.....	شفاعت.....
۳۳۱.....	دیدن خداوند.....
۳۳۵.....	مجمع البحرین و مطلع النیرین.....
۳۳۶.....	آثار.....
۳۳۶.....	وفات.....
۳۳۶.....	مجمع البحرین.....
۳۳۷.....	انگیزه نگارش کتاب.....
۳۳۸.....	ساختار کلی.....
۳۳۹.....	تفسیر آیات.....
۳۳۹.....	بیان نکات فقهی.....
۳۴۰.....	امامت.....
۳۴۰.....	البرهان فی تفسیر القرآن.....
۳۴۱.....	اساتید.....
۳۴۱.....	آثار.....
۳۴۲.....	خاستگاه‌های اندیشه و رویکردهای فکری.....
۳۴۳.....	مناصب و مقامات دیوانی و قضایی.....

فهرست مطالب ف

وفات.....	۳۴۴
تفسیر برهان.....	۳۴۴
انگیزه‌ی تألیف.....	۳۴۴
روش‌شناسی تفسیر البرهان فی تفسیر القرآن.....	۳۴۵
ساختار کلی.....	۳۴۶
تفسیر نور الثقلین.....	۳۵۰
مبانی فکری و خاستگاه اندیشه‌ی حویزی.....	۳۵۱
فهرست منابع.....	۳۵۵
فهرست مقالات.....	۳۷۹
فهرست اسامی.....	۳۹۳

درآمد

سده‌ی دهم و یازدهم هجری در تاریخ شیعه اهمیت ویژه‌ای دارد. این بازه‌ی زمانی مقارن با پیدایی مهم‌ترین و تأثیرگذارترین حکومت شیعی در سرزمین ایران است. در سده‌ی دهم هجری، صفویان توانستند حکومت مقتدری بنیان گذارند و تشیع را مذهب رسمی آن گردانند. اقتدار سیاسی این حکومت در طی حدود ۲۵۰ سال باعث گسترش فزاینده‌ی این مذهب در ابعاد مختلف و تحقق شوکت تشیع پس از یک دوره‌ی طولانی انزوا و تقیه گردید.

در طی تاریخ می‌توان ملاحظه کرد؛ تشیع به دلیل نگرش خاصی که نسبت به خلافت اسلامی داشت همواره فرقه‌ای معارض با حاکمیت وقت به شمار می‌آمده است. در واقع به دلیل اعتقاد به خلافت بلافصل علی بن ابی‌طالب(ع)، شیعیان همه‌ی خلفا و کارگزاران سرزمین‌های اسلامی را غاصب حکومت علی(ع) می‌دانستند و در عمل به همین دلیل از صحنه‌های قدرت سیاسی به دور بودند. حاکمان نیز همواره شیعیان را مورد شدیدترین شکنجه و آزار قرار می‌دادند.

در این میان، از حدود سده‌ی سوم هجری بدین سو، برخی فرقه‌های شیعی به طور پراکنده در سرزمین‌های اسلامی توانستند به قدرت برسند: زیدیان از حدود سال ۲۵۰ هـ در طبرستان، دیلمان و گیلان به حاکمیت رسیدند و فاطمیان نیز از ۲۹۶ هـ حدود ۲ سده در شمال آفریقا و مصر حکومت کردند. اما نخستین دولت شیعی در عرصه‌ی حکومت، دولت بوئیان در سده‌ی چهارم هجری بود که پس از چیرگی بر خلیفه‌ی عباسی و استقرار در بغداد، دولت نسبتاً مقتدری در نواحی ایران و عراق و

۲ تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران

ماوراءالنهر (۳۲۰-۴۴۷ هـ) تشکیل داد. پادشاهان آل بویه شیعه بودند و برای اعتلا و رواج این مذهب در سرزمین‌های مختلف اسلامی گام‌های ارزنده‌ای برداشتند. پس از سیطره‌ی ترکان سنی مذهب غزنوی (۳۴۴-۵۸۳ هـ) و سلجوقی (۴۲۹-۵۵۲ هـ) بر سرزمین‌های اسلامی، بار دیگر تنگناهایی برای تشیع و گسترش آن پدید آمد. با حمله‌ی مغول که به مذهب خاصی تعصب نداشتند و رویکردی متساهلانه نسبت به همه‌ی فرق داشتند، شیعیان فرصتی دیگر برای نزدیک شدن به مراکز قدرت پیدا کردند. پس از سقوط بغداد به دست مغولان (۶۵۶ هـ) تا پیدایی صفویان (۹۰۷ هـ)، خاندان‌های مختلفی در نواحی مختلف ایران به حاکمیت رسیدند که برخی از آنها مانند سرداران تمایلات شیعی داشتند.

در واقع، صفویان در آستانه‌ی سده‌ی دهم پس از یک دوره جنگ‌های متهورانانه حکومتی را بنیان گذاشتند که به لحاظ اقتدار توانست با حکومت‌های مقتدری چون امپراطوری عثمانی هم‌اوردی کند. صفویان موفق شدند مرزهای ایران را به حدود سرزمین ایران بزرگ در دوره‌ی ساسانیان برسانند و با از بین بردن حکومت‌های ملوک‌الطوایفی حکومت متحد و یکپارچه‌ای در سراسر ایران بنیان گذارند.

همان گونه که برخی صفویه شناسان نشان داده‌اند، امروزه می‌توان ادعا کرد رسمیت و گسترش مذهب تشیع نه تنها شعار، بلکه عنصر مقوم حکومت صفویان بوده است. به همین دلیل، پادشاهان صفوی دلبستگی عمیقی به تبلیغ و رواج مذهب شیعه داشتند و از هیچ گونه حمایت مادی و معنوی برای آن دریغ نمی‌کردند. این حمایت‌ها زمینه‌ساز پیدایی ساختار مستحکمی برای نهاد دینی گردید که به نوبه خود نظام اندیشه‌ای و همچنین اندیشمندان شیعی را گسترش و پرورش می‌داد. از سوی

درآمد ۳

دیگر تضارب آراء و تکاپوهای فکری در این دوران مکاتب و مدارس مختلفی را در بین عالمان شیعی به وجود آورد که، به فراخور، آثار فرهنگی ویژه‌ای را پدید آوردند. در شمار حرکت‌های مبارک دانشمندان شیعی این دوران، توجه به قرآن کریم و تدوین کتاب‌ها و رساله‌های تفسیری است. در واقع، بسیاری از دانشمندان این دوران تلاش کردند دیدگاه‌های علمی خود درباره‌ی قرآن را به صورتی به رشته‌ی تحریر در آورند. این تفسیرها گاهی شامل همه‌ی قرآن و در مجلدات متعدد نگاشته می‌شد و در برخی موارد چند سوره و حتی چند آیه‌ی قرآن را در بر داشت.

بررسی این رساله‌ها نشان می‌دهد علاوه بر سنت‌های عام تفسیری شیعه، مکاتب فکری مفسران نیز در رویکرد تفسیری آنها دخالت داشته است. می‌توان در هر دوره الگوواره‌ی^۱ فکری غالبی را مشاهده کرد که دانشمندان سعی کرده‌اند از آن تبعیت کنند و فعالیت‌های فکری خودشان را در آن الگوواره قالب‌ریزی کنند. این الگوواره تا حدودی از اوضاع سیاسی و نیز اقتدار فکری برخی دانشمندان آن دوره تأثیر پذیرفته است.

در واقع، فعالیت‌های فکری عالمان شیعی در بازه‌ی زمانی این پژوهش در سه مکتب فقیهان اصول‌گرا، مکتب عالمان حکمت‌گرا و مکتب عالمان اخباری قابل طبقه‌بندی است. از سوی دیگر، بررسی تحولات تاریخی دو سده‌ی ۱۰ و ۱۱ هجری نشان می‌دهد سه دوره‌ی تقریباً متمایز در این بازه قابل تشخیص است که ویژگی‌های سیاسی- فرهنگی متفاوتی بر آن حاکم است. با اندکی تسامح، می‌توان به این نتیجه رسید که در هر یک از این سه دوره یکی از مکاتب فکری یاد شده غالب و حاکم

۱. این واژه در این جستار برابر و هم معنای واژه‌ی «پارادایم» به کار گرفته شده است.

۴ تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران

بوده است.

با این تفصیل، جستار حاضر تفاسیر شیعی سده‌های ۱۰ و ۱۱ هجری را در قالب سه دوره بر اساس تحولات تاریخی هر یک از این دوره‌ها معرفی می‌کند. در هر دوره، یک اثر تفسیری شاخص وجود داشته است که ویژگی‌های الگوواره‌ی غالب آن دوره را نشان می‌دهد و تفاسیر دیگر تقریباً از آن تأثیر پذیرفته‌اند. روی هم رفته، یک مقدمه و سه بخش این جستار را سامان داده است.

مقدمه شامل کلیات و تعاریف است.

بخش اول: «دوران پیدایی و شکل‌گیری صفویان (۹۰۷-۹۹۶ هـ)» در سه فصل:

فصل اول: شرایط سیاسی-تاریخی دوران

فصل دوم: اوضاع فرهنگی-مذهبی دوران

فصل سوم: تفاسیر شیعی

بخش دوم: «دوران رشد و شکوفایی صفویان (۹۹۶-۱۰۳۸ هـ)» در دو فصل:

فصل اول: شرایط سیاسی- فرهنگی دوران

فصل دوم: تفاسیر شیعی

بخش سوم: «دوران آرامش و تثبیت صفویان (۱۰۳۸-۱۱۳۵ هـ)» در سه فصل:

فصل اول: شرایط سیاسی-تاریخی دوران

فصل دوم: اوضاع فرهنگی-مذهبی دوران

فصل سوم: تفاسیر شیعی

پیش از این، آثار مختلفی در معرفی تفاسیر شیعی نگاشته شده که دستمایه‌ی ارزشمندی برای این جستار به شمار می‌آیند. با این همه، در این پژوهش تلاش بر

درآمد ۵

این است که از منظری تاریخی ارتباط بین مسائل فرهنگی و سیاسی، و چگونگی تعامل نهاد دینی با نهاد حکومت، و همچنین چگونگی تأثیر این مقولات در تحول اندیشه‌های دینی تبیین گردد. این تحولات احتمالاً به نوبه‌ی خود در رویکردهای تفسیری این دوران که موضوع این پژوهش است مؤثر بوده است. در معرفی تفاسیر شیعی این دوران، اهمیت مسأله امامت به مثابه کلیدی ترین مسأله کلامی - فرقه‌ای شیعیان بخوبی نشان داده شده است. در واقع تفسیر برخی آیات از جمله آیه ولایت و آیه تطهیر در تأیید امامت و ولایت علی(ع) و فرزندان ایشان از ویژگی‌های تفاسیر شیعی است که در تمامی تفاسیر این دوران کاملاً رواج دارد. در این پژوهش تفاسیر زبده‌البیان، تفسیر القرآن‌الکریم و تفسیر صافی به ترتیب به مثابه شاخص‌ترین تفسیر در مکتب فقیهان، مکتب عالمان حکمت‌گرا و مکتب عالمان اخباری معرفی شده‌اند. بیان دیدگاه‌های کلامی، فقهی و عرفانی این سه اثر، تفاوت دیدگاه‌های این سه مکتب در تفسیر قرآن را به خوبی نشان می‌دهد.

گستره‌ی مباحث و تنوع موضوعات این پژوهش به گونه‌ای است که نگارنده قبلاً از فقدان بضاعت علمی درخور آن پوزش می‌طلبد، و از صاحب‌نظران برای ارائه‌ی نقد و نظر در تکمیل مطالب یاری می‌جوید. هم‌چنین از انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، به ویژه مدیریت محترم آن، آقای ناصر زعفرانچی و ویراستار محترم آقای پلاسید که انتشار این اثر را با دقت و توجه زیاد به انجام رساندند صمیمانه سپاسگزاری می‌کند.

فروغ پارسا

مهر ۱۳۹۲